INDIAN STREAMS RESEARCH JOURNAL
ISSN NO : 2230-7850
IMPACT FACTOR : 5.1651 (UIF)
VOLUME - 13 | ISSUE - 7 | AUGUST - 2023

संत ज्ञानेश्वरांचे पसायदान चिकित्सक अभ्यास

नितीन रंगनाथ आवताडे

गोषवारा:

संत ज्ञानेश्वरांचे "पसायदान" हे एक अत्यंत महत्वपूर्ण मराठी भक्तिसाहित्य आहे. या ग्रंथात त्यांनी भक्ती, ज्ञान आणि साधनेवर विचार व्यक्त केले आहेत. "पसायदान" मध्ये ज्ञानेश्वरांनी आपल्या भक्तांना आत्मज्ञान मिळवण्याचा मार्ग दाखवला आहे. रसिका, आजवर अनेक कवींवर लिहिले, पण आज मन कंपित होतंय. संत ज्ञानेश्वर नि त्यांचे पसायदान यांना स्पर्श करण्याचे धाडस करावे का? न तो माझा अधिकार, ना ती माझी योग्यता. कंपित मनाने नि थरथरत्या हाताने ज्ञानेश्वरी चाळताना माझी दृष्टी 'राजहंसाचें चालणें। भूतळीं जालिया शाहाणें। आणिकें काय कोणें। चालावेंचिना?' (१८/१७१४) या ओवीवर गेली. 'राजहंसाचे चालणे पाहिल्यावर इतरांनी चालणे सोडून द्यावे काय? चालूच नाही काय?', अशी पृच्छा करणारी ही ओवी मनाला धाडस देऊन गेली व माझे तुटके-फुटके विवेचन प्रसवती झाली

1. **भक्ती आणि प्रेम**: ज्ञानेश्वरांनी भक्तीला एक महत्त्वपूर्ण स्थान दिले आहे. भक्तीमुळे व्यक्तीला ईश्वराशी एकरूप होण्याचा मार्ग सापडतो.
2. **आध्यात्मिक जागरूकता**: आत्मज्ञान मिळवण्यासाठी आवश्यक असलेल्या साधना व ध्यानावर त्यांनी जोर दिला आहे. व्यक्तीने स्वतःला ओळखणे आणि ईश्वराशी संबंध प्रस्थापित करणे महत्त्वाचे आहे.
3. **समर्पण:** "पसायदान" मध्ये समर्पणाचे महत्त्व स्पष्टपणे व्यक्त केले आहे. ईश्वराच्या चरणी आपले जीवन अर्पण करणे, हेच सर्वश्रेष्ठ आहे.
4. **सर्वजनहित**: ज्ञानेश्वरांचे विचार सर्वांसाठी आहेत. त्यांच्या शिक्षणात एकता, प्रेम, आणि मानवतेच्या कल्याणाचा संदेश आहे.
5. **कर्मयोग:** योग्य कर्मे करण्याचा सल्ला त्यांनी दिला आहे. कर्म व ज्ञान यांचा संतुलन साधूनच मोक्ष मिळवता येतो.

परिचय: संत ज्ञानेश्वरांचे "पसायदान"

संत ज्ञानेश्वर हे 13व्या शतकातील महान संत, कवी आणि विचारवंत होते. त्यांच्या रचनेतील "पसायदान" हे भक्तिसाहित्यातील एक अत्यंत महत्वाचे कार्य आहे. या ग्रंथात ज्ञानेश्वरांनी भक्ती, ज्ञान आणि साधनेच्या मार्गावर विचार मांडले

आहेत. ज्ञानेश्वर माउली हे मराठी मनाला पडलेले अपूर्व स्वप्न होते. अत्यंत उपेक्षित जीवन, तेही जन्मापासून लाभलेल्या या बालकाने स्वतःच्या दुःखाचे प्रदर्शन केले असते, बालवयात मायबापाच्या जाण्याने हरवलेले बालपण धर्माला नि रूढीला, पर्यायाने तत्कालीन समाजाला शिव्याशाप देण्यात व्यतीत केले असते, तर कुणास वावगे वाटले नसते. उलट त्याच्याविषयी सहानुभावच वाटला असता. पण या महापुरुषाने त्यावर अवाक्षरही न लिहिता, विश्वकल्याणाचा वसा उचलला. तो ही आत्मौपम्य वृत्तीने ! आत्मौपम्य वृत्ती इतकी विलक्षण, की कुणाला न सुचणारी.

मुख्य मुद्दे:

1. **आध्यात्मिकता**: ज्ञानेश्वरांनी आत्मज्ञानाचे महत्त्व सांगितले आहे. त्यांनी सांगितले की, आत्मा आणि परमात्मा यांच्यातील एकत्व ओळखणे आवश्यक आहे.
2. **भक्तीचे महत्त्व:** भक्तीची शक्ती आणि तिच्या माध्यमातून ईश्वराशी संबंध प्रस्थापित करण्याचे महत्व त्यांनी स्पष्ट केले आहे.
3. **साधना:** साधना म्हणजे निरंतर ध्यान, भक्ती आणि ज्ञानाचे पालन करणे. यामुळे व्यक्तीला आत्मशुद्धी मिळते.
4. **सर्वजनहित**: ज्ञानेश्वरांनी सर्व मानवतेच्या कल्याणासाठी विचार केला आहे. त्यांच्या विचारांमध्ये एकता आणि प्रेमाचा संदेश आहे.
5. **ज्ञान आणि कर्म:** ज्ञानेश्वरांनी कर्माचे महत्त्व देखील दर्शवले आहे. योग्य कर्मे करूनच आत्मज्ञान प्राप्त करता येते.

चिकित्सक अभ्यास:

❖ आध्यात्मिक स्वास्थ्य: "पसायदान" वाचनाने व्यक्तीच्या मानसिक आणि आध्यात्मिक स्वास्थ्यात सुधारणा होते.
❖ ध्यान आणि साधना: या ग्रंथामुळे साधनेच्या महत्वाचे ज्ञान मिळते, ज्यामुळे जीवनात शांती आणि संतोष साधता येतो.
❖ संबंध सुधारणे: ईश्वराशी आणि समाजाशी संबंध सुधारण्यास "पसायदान" मार्गदर्शक ठरतो.

"पसायदान" चे महत्व:

- **आध्यात्मिक मार्गदर्शन**: "पसायदान" हे एक प्रकारचे प्रार्थना आहे, जे आत्मज्ञानाच्या मार्गावर चालणाऱ्या भक्तांसाठी आहे. या ग्रंथात आत्मा आणि परमात्मा यांचे एकत्व स्पष्ट केले आहे.
- **भक्तीचा संदेश**: ज्ञानेश्वरांनी भक्तीला अत्यंत महत्व दिले आहे. त्यांनी स्पष्ट केले आहे की, भक्तीच्या माध्यमातून व्यक्ती ईश्वराशी संवाद साधू शकतो.
- **सर्वजनहिताची भावना:** ज्ञानेश्वरांचे विचार सामाजिक एकता आणि सर्व मानवतेच्या भलेच आहेत. त्यांच्या संदेशात प्रेम आणि सहिष्णुतेचा महत्वपूर्ण भाग आहे.
- **कर्म आणि ज्ञान**: ज्ञानेश्वरांनी कर्माची महत्त्वता देखील दर्शवली आहे. कर्म साधताना ज्ञान मिळवणे आवश्यक आहे, जे आत्मिक विकासाकडे नेते.

उद्दिष्टे:

संत ज्ञानेश्वरांचे "पसायदान" हे एक महत्वाचे आध्यात्मिक आणि भक्तिसाहित्य आहे. याच्या चिकित्सक अभ्यासाचे काही प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. आध्यात्मिक जागरूकता वाढवणे: "पसायदान" वाचनाद्वारे आत्मज्ञानाची गहराई आणि तत्त्वज्ञान समजून घेणे.
2. भक्तीच्या मार्गाचे अध्ययन: भक्तीच्या तत्त्वांचा अभ्यास करून भक्तीच्या महत्वाचे ज्ञान मिळवणे.
3. साधना आणि ध्यानाचे प्रशिक्षण: ध्यान व साधनांचे तत्त्व समजून घेऊन, त्यांचा उपयोग जीवनात कसा करावा याबद्दल मार्गदर्शन मिळवणे.
4. कर्म आणि फलाची समज: कर्माच्या महत्त्वाबद्दल ज्ञान मिळवून, योग्य कर्मे करण्यास प्रोत्साहन मिळवणे.
5. संबंध सुधारण्याचा प्रयत्न: "पसायदान" मधील संदेशांचा उपयोग करून व्यक्तिगत आणि सामाजिक संबंध सुधारण्यावर लक्ष केंद्रित करणे.
6. मानसिक स्वास्थ्य आणि शांती साधणे: ग्रंथातील तत्त्वांचा अभ्यास करून मानसिक स्वास्थ्य आणि आंतरिक शांती साधण्यासाठी मार्गदर्शन मिळवणे.
7. सामाजिक एकता आणि प्रेमाचा प्रचार: ज्ञानेश्वरांचे विचार समाजात प्रेम, एकता, आणि सहिष्णुतेचा प्रचार करण्यास प्रेरित करणे.

संशोधनाची गरज:

संत ज्ञानेश्वरांचे "पसायदान" हे एक अत्यंत मूल्यवान आध्यात्मिक ग्रंथ आहे, ज्याचा अभ्यास विविध दृष्टीकोनातून होऊ शकतो. यामध्ये संशोधनाची काही मुख्य कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत:

1. **आध्यात्मिक समज**: "पसायदान" मधील तत्त्वज्ञान अधिक गहिराईने समजून घेण्यासाठी संशोधन आवश्यक आहे. यामुळे संत ज्ञानेश्वरांच्या विचारधारेचा व्यापक अभ्यास करता येईल.
2. **भक्तीची आधुनिकता**: आधुनिक काळातील व्यक्तीच्या जीवनात भक्तीचे स्थान काय आहे, हे समजून घेण्यासाठी "पसायदान" चे तत्त्वज्ञान आणि आजच्या संदर्भातील त्याचे महत्व तपासणे आवश्यक आहे.
3. **सामाजिक एकता:** ज्ञानेश्वरांच्या विचारांचा सामाजिक एकता आणि सहिष्णुतेवर कसा प्रभाव आहे, यावर संशोधन करणे आवश्यक आहे. यामुळे समाजात संवाद आणि समज वाढण्यास मदत होईल.
4. **मानसिक स्वास्थ्य**: "पसायदान" मधील ध्यान आणि साधनेच्या तत्त्वांचा मानसिक स्वास्थ्यावर कसा परिणाम होतो, हे समजून घेण्यासाठी अभ्यास आवश्यक आहे.
5. **कर्मयोग आणि आत्मा**: कर्मयोग आणि आत्मा यांच्यातील संबंध स्पष्ट करण्यासाठी ज्ञानेश्वरांच्या तत्त्वांचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे. यामुळे कर्माचे महत्त्व स्पष्ट होईल.
6. **अध्यात्मिक शिक्षण:** विद्यार्थ्यांमध्ये आध्यात्मिक शिक्षण वाढवण्यासाठी "पसायदान" यावर संशोधन करून अध्यात्मिक अभ्यासक्रमात समाविष्ट करणे आवश्यक आहे.
7. **भक्तिसाहित्याचा अभ्यास:** संत ज्ञानेश्वरांच्या कार्यांचा संदर्भ घेऊन अन्य भक्तिसाहित्याच्या संदर्भात तुलनात्मक अध्ययन करणे आवश्यक आहे. यामुळे भक्तिसाहित्याच्या विकासाला चालना मिळेल.

व्यक्तिमत्व विकासावर परिणाम करणारे घटक

संत ज्ञानेश्वरांचे "पसायदान" व्यक्तिमत्व विकासावर थेट परिणाम करणारे अनेक घटक प्रदान करते. या ग्रंथातील विचार, तत्त्वे आणि उपदेश व्यक्तिमत्वाच्या विविध पैलूंना प्रभावित करतात. खालील घटक व्यक्तिमत्व विकासात महत्वाचे आहेत:

1. **आध्यात्मिक जागरूकता:** "पसायदान" वाचनाने व्यक्तीमध्ये आत्मज्ञानाची जाणीव होते, ज्यामुळे आत्मविश्वास आणि आंतरिक शक्ती वाढते.
2. **भक्ती आणि समर्पण:** भक्तीच्या माध्यमातून व्यक्तीची भावना, समर्पण आणि निस्वार्थता विकसित होते. यामुळे व्यक्तिमत्व अधिक सकारात्मक बनते.
3. **ध्यान आणि साधना:** ध्यानाची पद्धत आत्मशांती आणते, जी मानसिक स्थिरता आणि ताजगी देते. यामुळे व्यक्तीच्या निर्णय क्षमतामध्ये सुधारणा होते.
4. **सकारात्मक विचारधारा:** ज्ञानेश्वरांचे विचार सकारात्मकतेकडे ओढतात, ज्यामुळे व्यक्ती आपल्या विचारांमध्ये बदल करून अधिक सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित करतो.
5. **संबंध निर्माण:** "पसायदान" मधील एकता आणि प्रेमाचा संदेश व्यक्तीला समाजातील इतरांसोबत उत्तम संबंध प्रस्थापित करण्यात मदत करतो.
6. **कर्माचे महत्त्व:** कर्म आणि फल यांच्यातील समतोल साधण्याची शिकवण व्यक्तीला कार्यशीलतेकडे प्रेरित करते, ज्यामुळे कार्यक्षमता आणि आत्मविश्वास वाढतो.
7. **सामाजिक जाणीव:** ज्ञानेश्वरांच्या विचारांमुळे सामाजिक एकता आणि सहिष्णुता वाढते, ज्यामुळे व्यक्तीला समाजातील विविधता आणि समस्यांबद्दल संवेदनशीलता निर्माण होते.
8. **चिंतनशीलता** "पसायदान" वाचनामुळे चिंतनशीलतेची वाढ होते, ज्यामुळे व्यक्ती अधिक विचारशील आणि विवेकी बनतो.

संत ज्ञानेश्वरांचे "पसायदान" व्यक्तिमत्व विकासावर सकारात्मक परिणाम करणारे अनेक घटक प्रदान करते. या ग्रंथाच्या अध्ययनाने व्यक्तीच्या मानसिक, आध्यात्मिक आणि सामाजिक विकासात मोठा योगदान मिळवता येतो. त्यामुळे, या ग्रंथाचा अभ्यास व्यक्तीच्या जीवनात अत्यंत उपयुक्त ठरतो. संत ज्ञानेश्वरांचे पसायदान हे एक अत्यंत महत्वपूर्ण कार्य आहे, ज्यामध्ये त्यांनी अध्यात्म, मानवता आणि प्रेम यांचे गूढ विचार सुस्पष्ट केले आहेत. हे ग्रंथ भारतीय तत्त्वज्ञानातील अद्वितीय स्थान ठेवते.

पसायदानात संत ज्ञानेश्वरांनी आत्मज्ञान आणि ब्रह्मज्ञानाचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. त्यांनी मानवाला आत्मा आणि परमात्मा यांच्यातील संबंध समजावला आहे. संत ज्ञानेश्वरांचे विचार समाजातील सर्व घटकांमध्ये समानता व न्यायाचे प्रतीक आहेत. त्यांनी जात, धर्म किंवा वर्ग भेदाच्या पलीकडे जाऊन मानवतेचा संदेश दिला. पसायदानात प्रेम, करुणा आणि सहिष्णुतेचे महत्त्व सांगितले आहे. हे मूल्ये आधुनिक काळातही अत्यंत आवश्यक आहेत. संत ज्ञानेश्वरांच्या विचारांमध्ये जीवनाच्या संघर्षांना सामोरे जाण्यासाठी शांतता आणि संतोषाची आवश्यकता व्यक्त केली आहे. ज्ञानेश्वरांच्या मार्गदर्शनानुसार, आत्मिक प्रगतीसाठी साधना, ध्यान आणि साधकत्व आवश्यक आहे. संत ज्ञानेश्वरांचे पसायदान हे एक प्रेरणादायक ग्रंथ आहे,

जो आजच्या युगातही आपल्याला मार्गदर्शन करतो. त्यांच्या विचारांचे अनुकरण करून आपण अधिक समृद्ध व शांत जीवन जगू शकतो.

संत ज्ञानेश्वरांचे "पसायदान

संस्कृत सुभाषितकार सांगतात-
अयं निजः परोऽवेत्ति गणना लघुचेतसाम् ।
उदार चरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम् ।।

अर्थात 'हे माझे नि हे तुझे, असा क्षुद्र विचार न बाळगता उदार हृदयाचे महापुरुष अवघ्या विश्वालाच आपले कुटुंब मानतात. याच श्लोकाचा आधार वेगवेगळ्या महापुरुषांचे श्रेष्ठत्व दाखविण्यासाठी घेतला जातो. पण आमच्या ज्ञानराजाला ते मान्य नाही, तो सांगतो-

हें विश्वचि माझें घर। ऐसी मति जयाची स्थिर ।
किंबहुना चराचर । आपण जाहला ।।

'हे विश्वच माझे घर आहे,' अशी ज्याची मति स्थिर झाली, असे म्हणताच त्यांना वाटते, 'नाही नाही घरात, कुटुंबात तर अनेक जण राहतात. त्यांचे हिताहित निराळे असू शकते. इच्छा-आकांक्षा भिन्नभिन्न असू शकतात. ते नकोय मला! मला त्याहूनही भव्य हवे' नि लगेच पुढील पंक्ती अवतरतात. 'किंबहुना चराचर आपण जाहला ।' विश्व हे कुटुंब नव्हे, तर तो स्वतःच चराचर बनला. त्याला वाटले 'हे विश्व किती छोटेसे; एका सूर्यमालिकेत मावणारे.

मला तर साऱ्या या सूर्यमालिका, सारे ग्रह-तारे, सप्त स्वर्ग, नरक, पाताळ यांना व्यापून उरणारे विश्व हवे. मग चराचराशिवाय काय असणार?' मग श्रीज्ञानेश्वर स्वतःच चराचर होऊन उरतात. त्यामुळे जगाकडे पाहण्याची त्यांची दृष्टीच बदलते. पाहता पाहता हा सोळावर्षीय कुमार महाराष्ट्राची, मराठीची नव्हे नव्हे; साऱ्या विश्वाची माउली बनतो. जगातील कोणत्याही भाषेत; अहो देववाणी संस्कृतात तरी कोणी अशी दिव्य माउली जन्माला आली आहे का? नाही ! अलम दुनियेत कुठेही नाही. ज्यांना मार्ग पुसत ज्ञानदेवांनी गीतार्थ समजून घेतला, ते शंकरही 'आचार्य' म्हणून पूजले गेले. मातेची महती त्यांनाही लाभली नाही. एवढेच कशाला, ज्यांची गीता ज्ञानदेवांनी मायमराठीत आणली, ते योगेश्वर श्रीकृष्ण पूर्णावतार होते, जगद्गुरू होते मातृत्वाचे पद त्यांनाही लाभले नाही.

ज्ञानेशाला माउली म्हणतात, याची अनेक कारणे आहेत. भगवद्गीता ही आश्वासनांचा पाऊस करणारी आहे. 'ती स्त्री, वैश्य, शुद्रादिक सारे परमगतीला प्राप्त होऊ शकतात', हे महान आश्वासन हजारो वर्षांपासून देत आहे. त्यामुळे गीतेला माउली म्हणतात. या माउलीचे विवेचन करायला ज्ञानेश माउली बसली. मग आश्चर्यावर आश्चर्य घडले नसते तरच नवल! सोळाव्या अध्यायात दैवासूर संपत्तीचे विवरण करता करता भगवान आश्वासन देतात, 'ज्याप्रमाणे श्रेष्ठ आचरण करतात, तसे आचरण केले तरी प्राणी परमगतीला प्राप्त होतो. पण श्रेष्ठांचे आचरण, अगदी बाह्याचरण करणे तरी सामान्यास कसे शक्य होणार? माउलीला वाटते, यावर एकच उपाय श्रेष्ठांनी कनवाळू होऊन सामान्यांना कवेत घ्यायला हवे. जाणत्यांचा अनुभव सांगतो- की

ईश्वरकृपा व्हायला कारण लागत नाही. केवळ त्याची दृष्टी पडावी लागते. ज्ञानेश्वर माउलींना हे ठाऊक आहे. म्हणून त्यांना वाटते ईश्वरानेच साऱ्यांना तो महान अनुभव का देऊ नये बरे. कारण ते चित्-तत्त्व माउलींना परब्रह्म; परमात्म्याच्या रूपांत नाही, तर अत्यंत प्रेमळ नि मायाळू रूपात दिसते.

तेथ प्रियाची परम सीमा। तो भेटे माउली आत्मा ।
तयें खेंवीं आटे डिंडिमा । सांसारिक हे ।।१६।४४३
आता विश्वात्मके देवे! येणे वाग्यज्ञे तोषावे । तोषोनि मज द्यावे । पसायदान हे ।।

हा विश्वात्मक देव कोण? १५ व्या अध्यायात माउली सांगतात, आतां विश्वात्मकु हा माझा । स्वामी श्रीनिवृत्तीराजा । तो अवधारू वाक्पूजा । ज्ञानदेवो म्हणे ।। १५/५९९ म्हणजे त्यांचे सद्गुरु नि ज्येष्ठ बंधू निवृत्तिनाथ होत कोणी म्हणेल गुरू आणि विश्वात्मक देव हे एक कसे बरे असेल? त्यांना निवृत्तिनाथांची महती ज्ञात नाही. निवृत्तिनाथांना नाथ संप्रदायात उच्च स्थान आहे. ज्ञानेश्वरांना आध्यात्मिक सिद्धी त्यांनी दिल्यात. ज्ञानेश्वर अमृतानुभावांत सांगतात गुरु नि ईश्वर वेगळे नाहीत. कबीराचेही मंतव्य तेच आहे 'गुरु गोबिंद दोऊ खडे कां के लागू पाँव?' तो गुरुच्याच पायाशी धावतो. स्वामी विवेकानंदांना भगवान रामकृष्ण 'राम आणि कृष्णा'चे एकत्रित अवतार वाटत. आदी शंकरांची प्रज्ञा नि बुद्धाचे हृदय रामकृष्णात एकत्रित अवतरले वाटे. त्यामुळे जे ज्ञानेश्वरांना वाटते ते काही वेगळे नाही. ते विनवितात, 'आपल्याच कृपेने हे धर्मसंकीर्तन मी केले. आता माझ्याकडे फक्त पाईकपण उरले. या वाग्यज्ञाने प्रसन्न होऊन आपण मला कृपाप्रासादाचे ओंजळभर दान द्यावे' पसायचे दोन अर्थ एक म्हणजे पसाभर; ओंजळभर आणि दोन प्रसाद होय. पहिले दान ते मागतात-

जे खळांची व्यंकटी सांडो । तया सत्कर्मी रती वाढो ।
भूतां परस्परें पडो । मैत्र जीवाचें ।।

ज्ञानेशाची ही मागणी पाहताच भगद्गीतेत भगवंताने दिलेले आश्वासन स्मरते. भगवान सांगतात-

परित्राणाय साधुनां विनाशायच दृष्कृतां ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ।।

'साधूचे रक्षण करण्यासाठी मी दुष्टांचा विनाश करायला अवतरत असतो. भगवंताने मारलेल्या हिरण्यकश्यपू, हिरण्याक्ष, रावण, कुंभकर्ण, जरासंध या दुष्टांची यादी फार मोठी आहे. पण माउलींची मागणी वेगळीच आहे, ते दुष्टांचे पारिपत्य करायला भगवंताला बोलावतच नाहीत. तसे बोलावण्याची गरज पण नाही, कारण 'मी येईन' हे त्याचेच आश्वासन आहे. या आश्वासनातील पहिली अट जर साधू असतील तर तो येणार आहे आणि तरच दुष्टांचा नाश करून जाणार आहे. ज्ञानदेवांना ते नकोय. त्यांची मागणी आहे, दुष्टांतील दुष्ट प्रवृत्ती गळून पडावी 'सांडो' म्हणजे सोडावी नाही तर सांडावी; गळून पडावी. जसे पिकलेले पान गळून पडते तसेच नैसर्गिकरीतीने गळून पडावी. त्यांच्यात सत्कर्माची रती वाढावी. रती वाढणे म्हणजे निमग्न होणे होय. सत्कर्मासाठी सद्‌घवृतींची गरज असते. त्यासाठी तिसरी पायरी सांगताना ते 'भूतां परस्परे पडो मैत्र जिवाचे म्हणतात. भूत

म्हणजे तत्त्व होय; पंचमहाभूते आकाश, अग्नी, वायू, पाणी नि जमीन एकमेकांशी अभिन्नपणे जोडलेले असतात, एकमेकांहून अधुरे असतात. तशीच अतूट मैत्री सर्व जिवात राहो. जीव म्हणजे केवळ मनुष्य नाही, तर मनुष्यासह यच्चयावत प्राणी होत.

दुरिताचें तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मसूर्ये पाहो ।
जों जें वांच्छील तो तें लाहो। प्राणिजात ।।

दुरित म्हणजे असत्य किंवा पाप होय. जे अज्ञानातून निर्माण होते. ज्याला ज्ञानदेव तिमिर म्हणतात. उपनिषदांनासुद्धा अज्ञानरुपी अंधकार घालवायचाय. त्यासाठी तेसुद्धा प्रार्थना करतात. 'तमसो मा ज्योतिर्गमय।' पण ज्ञानेशाला ज्योती नको सूर्य हवा.

कारण कोण्या एकाची नव्हे तर साऱ्यांचाच साऱ्या प्रकारचाच अंधार घालवायचाय. सूर्य हवा तोही विश्व स्वधर्माचा होय. धर्म म्हणजे पंथ, संप्रदाय किंवा एखादी ग्रंथप्रणाली नाही, तर धर्म म्हणजे कर्तव्य ! विश्व स्वधर्म म्हणजे वैश्विक नियमांना धरून येणारे कर्तव्य.

तो उगवला, की सत्य आपोआप येते नि असत्यरुपी तिमिर चटकन नाहीसा होतो. याच श्रेणीत ते पुढचा प्रसाद मागतात, 'ज्या ज्या प्राण्याला जे जे हवे ते ते सर्व मिळो.' किती अद्भुत मागणी आहे ही प्राचीन वेदर्षी म्हणतात 'सर्वेत्रः भवन्तु सुखिनः ।' त्याच दर्जाची ही मागणी आहे. 'जे सदैव मंगलमयतेचा वर्षाव करीत असतात, अशा ईश्वरनिष्ठांचे समूहाच्या समूह प्रत्येक प्राणिमात्राला सतत भेटत राहोत.' येथे ज्ञानदेव ईश्वरनिष्ठ म्हणतात, ईश्वरवादी किंवा ईश्वरभक्त म्हणत नाहीत.

वादी-वादासाठी ईश्वराचा उपयोग करतात, तर भक्त मिळणाऱ्या सुख-दुःखावर ईश्वराला तोलतात. ईश्वरनिष्ठ ईश्वराची महती पटवून देण्यासाठीसुद्धा वाद घालत नाहीत. भगवान रामकृष्ण नि केशवचंद्रांचा वाद याचेच उदाहरण आहे. प्रत्येकासोबत असणे तेव्हाच घडते जेव्हा ती व्यक्तीच स्वतःच ते होते. ईश्वरनिष्ठ कसे असतात, ते सांगताना माउली म्हणतात-

चलां कल्पतरुंचे अरव । चेतना चिंतामणींचे गांव ।
बोलते जे अर्णव । पीयूषाचे ।।

कल्पतरू म्हणजे ज्याखाली बसून केवळ इच्छा केली, की ती तत्काळ पूर्ण होते असा वृक्ष. तो वृक्ष शोधावा लागतो, त्याखाली जाऊन बसावे लागते. पण येथे ज्ञानेश्वर त्या वृक्षांनाच चालायला लावतात नि कल्पवृक्षांचे जंगलच्या जंगल उभे करतात. कारण 'जो जें वांच्छिल तो तें लाहो' ची आंस आहे. म्हणून तर कल्पवृक्षांसोबत चिंतामणीला ते आणतात. चिंतामणी म्हणजे मनोवांच्छा पूर्ण करणारा मणी. ज्ञानेश्वर त्याला 'चेतना' जोडतात. चेतना म्हणजे चैतन्य, जागृतता, सजीवता ! चिंतामणीला जो जिव्हाळा नि विवेक नसतो, तो सजीवता असल्याने यांच्यात आपसूक येतो.

अशा चैतन्यमय चिंतामणींचे गावचे गाव ज्ञानेश्वर बोलावितात. चलत्व नि चैतन्यत्व देतानाच ते मधूर वाचेने बोलणाऱ्या अमृताचे समुद्रच्या समुद्र आणतात. हे सारे वर्णन त्या ईश्वरनिष्ठांचे आहे; संतांचे आहे. संत म्हणजे 'वसंतः चरंतः लोकानां'

लोकांमध्ये जे वसंत फुलवतात ते. वसंतात चलत्व, चैतन्य नि अमृतत्व तिन्ही असते. सोबतच निरपेक्ष करुणा असते. त्यामुळेच ते साऱ्यांच्या साऱ्या वांच्छा पूर्ण करू शकतात. त्यांचे गुणवर्णन करताना माउली सांगतात-

चंद्रमे जे अलांछन । मार्तंड जें तापहीन ।
ते सर्वांही सदा सज्जन । सोयरे होतु ।।

ते अकलंकित चंद्रासारखे शीतल, तापहीन सूर्यासारखे तेजस्वी असतात. ज्यांनी अन्योक्ती वाचल्यात त्यांना चटकन लक्षात येईल, चंद्र असो वा सूर्य त्यांच्यात दोष असतोच. तोच दाखविताना अमृतत्व तिन्ही असते. सोबतच निरपेक्ष करुणा असते. त्यामुळेच ते साऱ्यांच्या साऱ्या वांच्छा पूर्ण करू शकतात. त्यांचे गुणवर्णन करताना माउली सांगतात-

चंद्रमे जे अलांछन । मार्तंड जें तापहीन ।
ते सर्वांही सदा सज्जन । सोयरे होतु ।।

ते अकलंकित चंद्रासारखे शीतल, तापहीन सूर्यासारखे तेजस्वी असतात. ज्यांनी अन्योक्ती वाचल्यात त्यांना चटकन लक्षात येईल, चंद्र असो वा सूर्य त्यांच्यात दोष असतोच. तोच दाखविताना सूर्यान्योक्तीत कवी म्हणतो-

देशी ताप परी जसजसा येशी नभी भास्करा ।
अत्त्युच्ची पदी थोर ही बिघडतो हा बोल आहे खरा ।

ज्ञानदेव सारे दोष काढूनच साऱ्यांना बोलावतात. तसेच हे अकलंकित चंद्र नि तापहीन रवी आहे. बरे ते दूर कोठे नाही, तर सगेसोयरे म्हणून निरंतर सोबत राहणारे आहे. सोयरे म्हणजे 'केवळ कर्तव्य भावनेतून स्वतः झीज सोसून दुसऱ्यांना सुखी करणारे आप्त होत.' हे लक्षात घेतले तर ज्ञानेश्वरांची आपुलकी ध्यानात येईल. पुढे ते म्हणता- असा जो सर्वसुखी झालाय व पूर्णत्वाला पोहोचलाय. तो आदिपुरुषाला अखंड भजत राहातो. सुखी माणूस स्वमग्न असतो. स्वमग्न नेहमी आधाअधुराच राहात असतो. पण हा तिन्ही लोकांत पूर्णत्वास पोहोचलाय. पूर्णत्वास पोहोचलेला शुष्क होतो. पण याचे तसे नाही. तो आदिपुरुषाला भजत राहून जिव्हाळा जपतोय. खरेतर हा मधुराव्दैत भाव आहे. त्यामुळेच ते म्हणतात-

आणि ग्रंथोपजीविये। विशेषीं लोकीं इयें ।
दृष्टादृष्टविजयें । होआवें जी ।।

विशेषतः या लोकांत तरी हा ग्रंथच जीवन व्हावे. ग्रंथ जीवन होण्यासाठीची कसोटी सांगताना समर्थ रामदास सांगतात, 'ज्याने परमार्थ वाढतो तो ग्रंथ होय', जर तसे झाले तर त्यांना दृष्ट म्हणजे या जीवनात नि अदृष्ट म्हणजे मरणोत्तर जीवनात ही विजय लाभावा. ज्ञानेशाची ही भावार्द्र विनवणी ऐकून

येथ म्हणे श्रीविश्वेशरावो । हा होईल दानपसावो । येणें वरें ज्ञानदेवो। सुखिया जाला ।।

येथ म्हणे श्रीविश्वेशरावो । हा होईल दानपसावो । येणें वरें ज्ञानदेवो। सुखिया जाला ।।

सारे पसायदान ऐकल्यावर श्रीविश्वेश्वर उत्तरले, 'हे पसायदान सफल होईल.' तो वर ऐकताच ज्ञानदेव सुखी झाले. गुरुच्या शब्दावर किती नितांत श्रद्धा ही! त्यांनी म्हटले 'हा होईल दानपसावो' की ज्ञानेश्वर सुखी झाले. त्यांनाही ठाऊक यास काळ लागतो. पण तोवर थांबायला ज्ञानदेव तयार झाले. संजीवन समाधी घेऊन त्या समयाची प्रतीक्षा करीत स्थित झाले.

श्रीज्ञानेश्वरीचे सार म्हणजे पसायदान होय. हे मराठीत आणण्यासाठी ज्ञानेश्वरांनी 'अमृतातेहि पैंजा' जिंकणारी अक्षरे मेळविली. तरीही पुरेसे वाटेना म्हणून त्यांनी कल्पना केली-

निष्कर्ष:

"पसायदान" हे एक प्रेरणादायी आणि शिक्षाप्रद ग्रंथ आहे. यात दिलेल्या विचारांमुळे अनेक भक्तांना मार्गदर्शन मिळाले आहे. या ग्रंथाच्या अध्ययनाने व्यक्ती आपल्या जीवनातील उद्देश आणि अर्थ शोधू शकतो. गोषवारा संत ज्ञानेश्वरांचे "पसायदान" हे भक्तिसाहित्यातील एक अनमोल रत्न आहे. हे त्यांच्या आध्यात्मिक विचारांचा गहन संग्रह आहे आणि त्यात त्यांनी भक्ति, ज्ञान, आणि मोक्ष यावर विचार केले आहे. यामध्ये अनेक गोष्टींचा समावेश आहे, ज्या त्यांच्या जीवनशैली आणि तत्त्वज्ञानाचे प्रतीक आहेत. "पसायदान" हे संत ज्ञानेश्वरांचे महान कार्य आहे, जे व्यक्तीला आत्मज्ञानाच्या मार्गावर नेण्यासाठी प्रेरित करते. या ग्रंथाचे चिंतन करून आपण आपल्या जीवनातील उद्देश अधिक स्पष्टपणे समजून घेऊ शकतो. संत ज्ञानेश्वरांचे "पसायदान" हे भक्तिसाहित्यातील एक अनमोल ग्रंथ आहे, जो आत्मज्ञान आणि भक्तीच्या मार्गावर चालण्यासाठी प्रेरणा देतो. याच्या अध्ययनाने व्यक्ती आपल्या जीवनातील उद्देश समजून घेऊ शकतो आणि आध्यात्मिक उन्नती साधू शकतो. "पसायदान" या ग्रंथाच्या चिकित्सक अभ्यासाने व्यक्तीला आध्यात्मिक उन्नती, जीवनातील उद्देश आणि संबंध सुधारण्याची संधी उपलब्ध होते. यामुळे एकात्मता, शांती, आणि ज्ञानाचा प्रसार होतो, जो व्यक्तीच्या आणि समाजाच्या विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. संत ज्ञानेश्वरांचे "पसायदान" हे एक संपन्न ग्रंथ आहे, ज्यामध्ये अनेक अंगांनी संशोधनाची गरज आहे. यामुळे न केवळ आध्यात्मिक समज वाढेल, तर समाजातील विविध समस्या सोडवण्यासही मदत होईल. यामुळे व्यक्ती आणि समाजाचा समग्र विकास साधता येईल.

संदर्भ

1. आध्यात्मिक तत्त्वज्ञान : आत्मा आणि परमात्मा यांचा संबंध. , ज्ञान आणि भक्तीचा एकत्रित उपयोग.
2. भक्तिवादाचे महत्त्व : प्रेम, विश्वास, आणि समर्पणाचे गुण. भक्तिरसाच्या माध्यमातून परमेश्वराशी संवाद.
3. सामाजिक दृष्टीकोन : जातिभेद आणि सामाजिक असमानता विरोधी विचार. मानवतेसाठी एकात्मतेचा संदेश.
4. काव्यशास्त्र : शब्दकला आणि भावनेचे समृद्ध मिश्रण. अलंकारिक भाषाशुद्धता.
5. समाजसुधारणा : विद्या आणि ज्ञानाच्या प्रसाराची आवश्यकता. सामान्य जनतेसाठी आध्यात्मिक मार्गदर्शन.
6. संस्कृतीवरील प्रभाव : महाराष्ट्रातील भक्तिसंप्रदायावर प्रभाव. भारतीय साहित्य आणि संस्कृतीत स्थान.

7. प्रार्थनेचा आशय : संपूर्ण मानवतेसाठी कल्याणाची प्रार्थना. आचार विचारांमध्ये शांति व समर्पण.